

AZ EPIKAI ÉS TRAGIKAI JELLEM.

A kiválóságban és gyarlóságban a tragikus egyén lelkének fő tartalmát ismerjük meg, azt a döntő mozzanatot, mely úgy sorsára, mint æsthetikai benyomására nézve határozó. Kiválósága az, a mi az egyetemessel folytatott küzdelmére bátorítja és képesíti; gyarlósága pedig az, a mi a küzdelemben belekeveri, s azt kikerülhetetlenné teszi rá nézve. Kiválóság és gyarlóság, a tragikai páthoszból összeolvadva, voltaképpen egyet tesznek: a kiválóság gyarló, a gyarlóság kiváló. Erejének rendkívüliségét az egyetemessel való mérkőzése érezteti; gyarlóságát pedig e mérkőzés alkalmá és eredménye, hadüzenete és csatavesztése. A kiválóság nem menti meg a bukástól, a gyarlóság nem fosztja meg a fenségtől.

A páthosznak az egyetemeshez való viszonyában rejlik az alapkülönbség az epikus meg a tragikus hős között. Amaz az egyetemes szolgálatában áll, annak hódol, azt fejezi ki s juttatja diadalra; emez ellene szegül s áldozatául esik. Gyakran találkoznak egy csatatéren és összemérik kardjokat, mint Themistokles és Xerxes, kik közül Aeschylus, a görög dicsőséget példázó tragédiája hőseül, ez utóbbit választotta megaláztatásában; Szulejman és Zrínyi, kiknek eltérő széptani jellemére már Kölcsey igen alaposan rámutatott; Salamon és Szent László, kik közül az elsővel drámaíróink folyton próbálkoznak, míg a második inkább epikusainkat vonzza. Egyikök kardját vezérli, másikokét összetöri az egyetemes hatalom. Mind a kettő ezt a hatalmat érezteti, a végetlen gondolatát ébreszti lelkünkben, s a fenség körébe emel. Csakhogy az epikus hős tevő, a tragikus pedig tagadó módon fejezi ki azt. Az egyetemes amannak mellette, míg ennek ellene érvényesíti

hatalmát; amott a hősben, itt a hősnő; amannak diadalában, ennek bukásában. Az a zászló, mely az epikus hős kezében győztesen lobog, s az a másik, mely a tragikusnak holttestét takarja be: egyaránt az egyetemesnek jelképe. Amaz mindig a világ élén jár; páthosza fenséges foglalat az összeség törekvéseinek, világos kifejezése egy fensőbb hatalom akaratának. A mint nem a maga külön meggyőződését, önös eszméit, személyes czéljait követi, hanem kiváló erejével csak az összességnek szolgál, úgy sorsa, pályája is mintegy beleolvad az általánosba. Másképp a tragikus hősnél. Az ő páthosza a magáé és egyedül csak az övé, mely érvényesülésre törvén, ellene szegül az egész világnak. Tudatában van elválságának az egyetemes-től; de tudatában kiválósága rendkívüli voltának is. A mint ez által kiválik a közönséges emberek közül, czélja is eltérő lesz az övéktől s másként alakul sorsa is. Akaratához hasonlóan, sorsa is csak a magáé, legföljebb még azé a töredéké, melyet félelem, kényszer vagy tévedés hozzá kapcsol. Rikhard bukásában ki gondol másra, mint ő rá magára, míg Godfréd diadalában az egész nagy keresztyénség ünnepli győzelmét. Salamonnal csak a hű Bátor Opos indul száműzetésbe, midőn Lászlót az egész nemzet kíséri koronázására. Az epikus hős így, az egyetemessel öszhangzó érzése által vezetve, annak örök végzését viszi teljesedésbe: a jó és a fény atyjának szolgálataiban megalazza a sötétségnek és a gonosznak birodalmát, mint Rusztem; végrehajtójává lesz egy megsértett nemzet jogos boszújának s romlásává a városnak, melynek az istenek vesztét határozták, mint Achilles; hazát szerez az Isten választott népének, mint Mózes, Aeneas, Árpád; visszafoglalja a hitetlenektől az emberiség megváltójának sírját, mint Godfréd; nemzete törekvéseinek útát nyit a félvilágon át, mint Vasco de Gama; fölládozásával kiengeszteli az Úrnak fölgerjedt haragját elvettett faja iránt, mint a szigetvári Zrínyi; s osztályosává lesz a menny és pokol fenséges rejtelseinek, mint Dante. A tragikus hőst ellenben csak saját keblének Istene vezeti; mind a többi iránt megtagadja az engedelmességet. Csak magában bízik s bízik is magához. A világ rendjét, mely Isten képét viseli, nem megvédelmezni, s helyreállítani, hanem a maga képére átteremteni törekszik. Átteremteni olyanná, melyben a legfőbb hatalom az egyéni erő vagy az egyéni érzés legyen. A felelősség teljesen rajta nyugszik s a kihitt nemesis

megállja boszúját fölötte. Vischer mondásával, hogy az eposz hőse az árral, a drámáé pedig az ár ellen úszik, egészen egyjelentésű Jean Paulé: «Az eposzban a világ hordja a hőst, a drámában pedig egy Atlas a világot».

E lényegesbe vágó különbségek daczára is mutatkozhatik az eposzi hős bizonyos körülmények között tragikusnak. Nem mintha az epikai és tragikai kiválóságnak egymást kizáró ellentétei egyszerre, egy időben összeolvadhatnának benne, hanem amaz áthajolhat emebbe, fölváltathatik általa. Az epikus hős kiválasztott voltában, szédítő sikereiben, rendkívüli nagyságában elbízta magát: mivel általa minden lehetséges, úgy tartja, hogy neki magának lehetséges minden. Páthoszában mindinkább háttérbe szorúl az egyetemes eszméje s egyre több tért foglal el benne az egyéni. Végre teljesített vagy csak félig végzett föladata után teljesen elszakad amattól; úgy szólván a maga kezére kezd dolgozni. Szenvedélye, nagy tettei által támogatva, végletes túlzásokra ragadja és belesodorja a tragikumba. Nem éri be emberfölötti nagyságával s küzdelmének az összeséget illető czéljával: emberi nagyságának osztályrészét követeli. Nem veszi észre, hogy mikor így szembe kerül az egyetemessel, nemcsak általában emberi rendeltetését, hanem külön hivatását is megsérti, s a legteljesebb, legerősebb tragikum képét mutatja. A jutalmazó isteni kéz, mely koszorúval várta, a nemesis sújtó karjává változik át fölötte. Itt két eset képzelhető. Bukhatik először csak maga a hős, miután az isteni akaratot végrehajtotta, vagy legalább teljesülését biztosította. Lehet másodszor egyénisége annyira összeforrva népével, hogy vele együtt ez is elvész.

Lássuk példákban. A *Sahnáme* hősenek, Rusztemnek, föladata, megtörni a sötétség országát, boszút állani Turánon az Ireds óta elkövetett vértettekért, megzabolázni segítő ördögeit s megalapítani és biztosítani Irán hatalmát. Hétszáz évre terjedő életén át a hőstetteknek végetlen sorával tölti be hivatását. Irán trónjára ülteti a Kajanidákat, megveti uralmuk alapját, s egymás után vervén le ellenségeiket, megszállóitja a hatalmat kezökben. Győztes marad a föld és pokol minden hatalma ellen. Hazájának legerősebb és legádázabb ellenségét, Afráziábot, újra meg újra megveri, országát elfoglalja, hősiségét megalázza, magát vesztébe kergeti. Mazenderánban megöli a fő díveket, Ersenget és Szipedet, s megsza-

badítja királyát. De diadalmas harcrai közben nem kerülheti ki a nagyság végzetét: győzhetetlenségének hírért féltve, vétkes eszközökkel is föntartani, megvédelmezni törekszik. Megsérti a természeti törvényt, midőn féltékenységből saját ismeretlen fiának, a turáni hős Szórábnak, furfangos árulással gyilkosává lesz. Megsérti az erkölcsöt is, melynek betöltésére hivatott, mikor a Kajanidák reménységét, a vitéz Iszfendiár királyfit, elejti. Csoda-adományát, a szimurg madár segítségét, épen az ellen használja, a mire fordítania kellene. A ki az ifjú hőst megöli: maga is halálra van kárhoztatva. A végzet keze, mely eddig támogatva vezette, most már ránehezül. A győzhetetlen martalékvá lesz egy alacsony ármánynak: nyomorúltan vész el a testvére által ásott veremben. Elpusztul, de csak akkor, mikor életének nagy föladatát már betöltötte. Turán mindörökre megalázva s a világosság diadalának biztosítására, befejezésére megjelent a próféta Zerdust. Az ige tisztaságával szemben már tehetetlen a gonosz, a merő anyagi hatalom. Rusztem küldetése be van végezve s tragikai nemessége csak őt magát követeli áldozatul. — Utolérheti végzete a tévedő hőst ennél korábban is: mikor életének föladata még nincs bevégezve, de már biztosítva, hogy az isteni akarat teljesedésbe megy. Achilles áll elénk példa gyanánt. Mikor Agamemnon megfosztja kedves rabnőjétől, méltó haragra gyúlva, sátrába vonul s nem akar harcolni többé. Jól tudja, hogy a görögöknek az ő hatalmas karja nélkül veszniök kell; hadd veszzenek hát. Személyes sérelmét föléje helyezi hivatásának s mértéktelen boszúja nemcsak azokat fenyegeti, a kik megsértették, hanem az ügyet is, melyet velök együtt szolgál. Személyiségét az egyetemesnek szegzi ellenébe. Még Zeust is fölengerli anyja által a görögök ellen. Hiába kérlelik, engesztelik; hiába ajánlja neki Agamemnon, az elvett Brizeis helyett, saját leányát, hét várossal együtt: Achilles hajthatatlan marad. Az ostromlókat csapás éri csapás után. Vézereik sebekből vérzenek; a trójaiak áttörnek a tábor árkain és ledöntik a bástyatornyot; Hector betöri a kaput s a görög hajókig vezeti népét; egy hajó is égni kezd: minden veszve látszik. Mindez Achilles szertelen haragja miatt, erejének megtagadásával végveszedelembe sodorja azokat, kiket győzelemre kellene vezetnie. Mértéktelen boszújának büntetéseül kimondja Zeus, hogy el kell vesztenie legkedvesebb barátját, Patroclust.

A szíven ejtett seb lázította föl: egy új sebbel kell bűnhődnie s ez által téríttetnie vissza hivatásához. Barátja elvesztén fölgerjedve, végre fegyvert ragad s elejti a trójaiak legnagyobb hőst, Hectort. Az *Iliász* eddig vezeti pályáját. A monda azonban teljes kérlelhetetlenségében zúditja fejére a megtorlást annyi nép megnyomorításáért. Mint anyja megjövendölte, Paris és Apollo elejti őt a skæi kapunál, mielőtt a város bevétele megérhette volna. De Hector eleste már eldöntötte a hadjárat sorsát: az eposz itt be van fejezve s még csak tragikai függeléke marad hátra. Achilles fegyverzetével együtt az epikai küldetés Odysseusra megy át, ki okosságával aratja le, a mit Achilles vitézségével vetett. A hős elesik, de már akkor, mikor a görögök, a nimphák és a múzsák gyászdala fölötte csakhamar diadalénekbe olvad át.

Etele nem így végzi küldetését. A mint hatalomra jut, mindjárt megsérti azt az alapot, melyen királyi széke épült. Népe és ő sokkal inkább egyek, mint bármelyik eposz hőse nemzetével. Ha bukás várna rá, úgyszólván senki sincs oldalán a ki kivehetné kezéből az Isten kardját. Nincs Agamemnonja, Ajasa és Odysseusa; még Bulcsuja, Lehelje és Eteje sincs. Népének nagysága egészen az ő személyes nagyságába látszik olvadni: ezzel győz vagy vesz. A mint jellemvonásai benne egyesülnek, úgy ereje is csak általa nyilatkozik. Az Isten is, mikor kardjával megajándékozza, inkább csak rá gondol, mint a húnokra: ő egy velök. Ily módon lesz tragikai vétke nemcsak neki magának, hanem egész népének végzetévé. Királyi esküje, midőn kardját fölemelve, mintegy őspéldáját adja a magyar királyok kardvágásának, büszke szavai nemcsak egy nagy jövőnek, de egy egyetemes pusztulásnak távlatát is megnyitják szemünk előtt. Az ódai lelkesedés sötét jóslatként végződik egy komor rímbe: vége.

A tragikumba hajló eposzi kiválóságnak mindegyik esete, melyre példákat idéztünk, természetesen csak egy naiv mythologia alapján képzelhető, mely az istenimindentudással könnyen megalkuszik. Zeus csak általában tud valamit a jóslatról, mely őt és hatalmát fenyegeti, de hogy voltakép miben áll az, hogy kitől kelljen óvakodnia: annak nem juthat végére s Prometheustól szeretné kicsikarni. Különösen az utóbbi eset, a teljes és egyetemes bukás esete, hol a hős az általa képviselt ügygyel együtt lesz semmivé, merő ellentétben lát-

szik állani az Isten mindentudóságának és mindenhatóságának fogalmával. Az a hatalom, mely az ember sorsát intézi, még sem erejében, sem tudásában nem mutatkozik korlátlanul. A természet lázadó hatalmaival szemben nem nyújthat védelmet, s a jövő, melynek alakulására ezek is befolyanak, nem dereng egész tisztaságában szemei előtt. Közelebb áll az emberhez s részese csalódásainak. Nem tudja előre, mi történik kardjával, melyet egy halandónak ajándékoz. Hogy Etele méltó rá, arra csak emberi következtetés útján jut: nem a jövőt, hanem a múltat látva és figyelve. Látjuk szemeiből kicsordulni a bánat könnyét s halljuk vallomását, hogy amaz örök erős természeti törvény alól még a választottat, a legelsőt sem volt képes kiragadni. Ennek az egész fejlődésnek eszmei alapjára mutat rá Szász Károly a *Sahnáme* ismertetésében. Dsemsid sáh Isten kegyelmével és támogatásával uralkodott századokon keresztül. Hatalom, fény és jóllét öveztek trónját; meghódolt neki az egész mindenség. De végre elkevélyedett, imádatni kezdte magát; a szent móbedek gyászba borultak; népek és királyok pártot ütöttek ellene s a gonosz újra fölemelte fejét a földön. «Rendesen harczban áll egymással a jó és rossz elv s az egész egyetemes világ, az anyagi úgy mint a szellemi, e kettőnek harczától át van hatva. Egy erőteljes szellem azonban, különös isteni erőkkkel és segedelemmel fölruházva, ideiglenesen teljes diadalmat vívhat ki a jónak, mind önnön magában, mind azon körben, hova jótékony befolyása kihat. E magasztos erkölcsi eszme, mely egy keresztyén philosophnak becsületére válnék, az által nyeri meg emberi valódiságát, hogy e diadal csak ideiglenes. Míg az erkölcsiség tiszta s az emberiség javára irányzott törekvés mocsoktalan: a gonosznak nincs hatalma; nem látható, nem kiható legalább, mihelyt egy rést lel az emberi természetben, s hol ne lelne? — azonnal visszanyerte hatalmát. A Dsemsid története imez erkölcsi igazságot példázza.» S ebben egyszersmind, tegyük hozzá, az egyetemes képviselőre hivatott, de utóbb vele meghasonlott hős pályájának æsthetikai igazságát.

E szolgálat a jónak, ez elpártolás tőle, e lakolás a hűtelenségért: mind a kiválóság nyilatkozata. Láttuk a kiválóságot epikai és tragikus formájában, láttuk amannak ehhez áthajlásában. De midőn az emberi képzelet életet keres és teremt maga körül mindenben, ezt az életet nemcsak egyes kimagasló,

az egyénnek egész szellemi valóját meghatározó és kimerítő tulajdonságokban találja. Mielőtt bármely széptani elmélet, ideális vagy reális fölfogás, vagy akár csak költői gyakorlat is létezett volna: az emberi szellem már bizonyosságát adta ilyen irányú hajlamának. A megfoghatatlant az által hozta közelebb magához, hogy minden egyes nyilatkozatát, valamennyi mozzanatát személyiségekké képezte át. Értelme fölvilágosítást, kedélye megnyugvást, képzelete gyönyörűséget keresett bennök. A megszemélyesítés a legrégibb trópus, az emberi lélek teremtő munkásságának legősibb formája. Az eszmélni és képzelődni kezdő lélek megszemélyesít mindent, a mi csak körülveszi, még pedig gyakran nem csupán egy vonással, hanem a vonásoknak egész szövedékéből álló képben. Az egyik magyaráz, a másik jellemez, a harmadik ékesít, valamennyi együtt életet mutat. Az ég cikázó villámát Isten nyilának hallva mondatni, egy óriás nyilazónak erős és harcos alakja tűnik föl szemeink előtt túl a felhőkön. A csillagmiriád által képezett fényvonal hadak útja: vitézek robognak át rajta, kedveltjei az isteneknek, dicsők és győzhetetlenek, nemcsak a magok hírét, hanem szorongatott unokáikét is féltők, kiknek segítségére sietnek. A legegyszerűbb képben mily tömege a jellemző vonásoknak! Az ősnépek képzeletében a búcsúzó nyár bájos királyleánynya lesz, ki virágaival és mosolyával a zordon tél fogságába kerül s ott várja epedve a szabadító királyfit: szép és bánatos, szerencsétlen és reménynyel teljes, jótékony és szelíd. A nap Istenné alakul át, ki az ég és föld szerelméből született, férjévé lesz saját anyjának s ragyogó szekeren befutván keletről nyugotra az eget, az elköltözöttek bírójául száll alá.

E példákban s másokban is, melyeket nagy számmal idézhetnénk, a jellemvonásoknak bizonyos sokasításával találkozunk; kétségtelen törekvéssel, hogy az élő természet tüneményei az emberi élet formáiba vitessenek át. Annál előbb, változatosabb és gazdagabb személyiségek formáiba, minél inkább kibontakozik maga az ember kezdetleges életviszonyaiból. A tünemények külső, jellemző sajátságai belsőkké lesznek; a természetnek egyszerűségökben nehezebben fölfogható törvényei az emberi lélek sokszerűségébe öltöznek át. Egymást szülő, föltételező, társul követelő vonások sorakoznak a fő, az uralkodó tulajdonság körül: ezt elvontságából az élet valódiságába avatják. Íme a képzelet, mely a mythosokban nyilatkozik, már is-

merni látszik az igazságot, hogy az emberi léleknek nemcsak egy oldala, nemcsak egy tulajdonsága, nemcsak egy ismertető jele van. Mint Hegel mondja, nemcsak egy páthoszt hordunk keblünkben Istenünkül: együtt van abban az egész Olymp. A főtulajdonságon kívül, melyet a tragikai jelenségekben kiválóságnak nevezünk, sok minden helyet foglal ott alakítva, módosítva, éltetve: ösztöneink, érzéseink, vágyaink, indulataink, különböző lelki tehetségeink sokasága, gazdagsága és kimeríthetetlen változatossága. Azokat a kiváló tulajdonságokat már, melyeket részletesebben ismertettünk, rendszeren nyomon kísérik bizonyos társ- vagy mellékvonások: a hatalomvágyat erőszakosság, az önérzetet dacz, a szerelmet féltékenység, a gyűlöletet kegyetlenség, a vallásosságot szelidség, a rajongást bátorság, a tépelődést bánat, és így tovább. De mindezek csak alapszálai egy sűrű szövedéknek, mely számos és különböző vonásokból alakul. E különböző jellemvonások együtt alkotják a jellem sokoldalúságát és teljességét, s adják meg neki a való élet színét. Fő biztosítéka ennek a teljesség, melynél fogva mi sem hiányzik belőle és semmi sem fölösleges benne. Olyan alakok, melyek a teljességnek feltűnő hiányában mutatkoznak, a hol az egész jellem egyetlen indulatból látszik állani: már beteg lelket és pusztuló életet éreztetnek. A tragikai küzdelem heve, vadsága odacsigázhatja a szenvedélyt, hogy ez féktelen elhatalmasodásában az egyénnek egész lelki világát, érzését, gondolatát, akaratát egymagában képviseli: de már ilyenkor mindig a catastropha küszöbén vagyunk. A mit látunk, az nem maga az élet többé, csak utolsó lobbanása. Macbeth Dunsinannál már semmi más, csak egy vér-szomjas kétségbeesés; felesége halálát föl sem veszi, mert nincs szívében hűr, a mely megrezdüljön rá; még babonás féelme is elhagyta.

A jellem tehát különböző tulajdonságok foglalata, melyeket természet és élet alapítanak és fejlesztenek. Foglalata a sajátságoknak, melyek sokasága és különfelesége a jellemben egységet alkotva mutatkozik. A vonások teljessége egyéniséggé lesz, mely azokat a maga egységes és jellemző tartalmául tünteti föl. Egységül, még pedig határozott egységül a különfeleségben. A sajátságok fölött, a következetességet és egységet őrizve, uralkodik a páthosz, melyhez a legkülönbözőbb érzések, viszonyok, gondolatok, elhatározások sem lehetnek hűte-

lenek. Lelket és életet mutat az, de egy bizonyos lelket és egy bizonyos életet. A jellemnek így fölfogott teljességére kiváló súly esik az epikus hősnél, kiben helyet kell találnia s kifejezésre kell jutnia mindannak, a mi népe lelkét, külső és belső valóját, életét és törekvéseit jellemzi. Öntudata egy ezével, s egy annál fogva, mert lelke is egy. A sokaság benne egységgé lesz, de egyességében a sokaságnak benne kell foglaltatnia. A homéri nagy eposzok hősei, Achilles és Odysseus, a görög népjellem képviselői. Gazdagok ennek fényes adományaiban; de kétes értékű tulajdonságainak s gyarlóságainak is részesei. Képviselői nemcsak a Trója alatt táborozó akhivoknak s a tenger végtelenein hanyatott hajósnépnek, hanem mind az egész görögségnek. A nép szerette hőseit, szívesen hallgatta vitezi tetteiket és kalandjaikat, mert mintegy magát látta, s láthatta is méltán hőssé avatva. Az egyben a sokak mindegyike megtalálta magát. Hogy az eposzi forma a jellemet így sokoldalú teljességében mutatja, nemcsak nagyobb teriedelme és nyugodtabb előadása, idő és hely tekintetében korlátlanabb menete, részletező módja és epizódjai engedik meg. Ez kevésbbé tartozik ide; inkább azt emeljük ki, hogy az epikus hős, már természeténél fogva, hivatottabb a jellem többoldalú föltüntetésére, mint a tragikai. Midőn fölmagasodik előttünk, nem ködbe emelkedik, mely elhomályosítja és eltünteti alakjának részleteit, csak a nagy körvonalat mutatván s ezeket is elmosódó bizonytalanságban: hanem inkább fényesebb, tisztább légkörbe száll, mely minden jellemző vonását élesebben emeli ki és szökteti szembe. Vörösmarty Árpádjának egyik fő baja épen elmosódottsága, egyszínű volta. Toldy Ferencz, kritikai leveleiben, szeretetteljes és aprólékos gonddal keresi jellemző vonásait, alakjának különböző hatásos oldalait, de nem sokra mehet. Hősisége nemcsak uralkodó, de majdnem kizárólagos tartalma lelkének. Hozzá járulna még isteni félelme; de erre nézve úgy szólván Aeneastól kezdve valamennyi epikus hőssel rokon. A puszták harezos, költöző népe lelkének, külső és belső életének jellemző vonásait hiába keressük benne. A mint a költő által alkotott csodálatos, önkényessége és ingatagsága által, nyomát viseli a magyar mythologia adatai soványságának: úgy Árpád alakja is annak a hézagosságnak és bizonytalanságnak, mely az ő magyar életről való ismereteinket jellemzi. Kétségkívül nem ez az egyedüli ok,

mert hisz Arany, egy szerencsés gondolattal tudott segíteni rajta, mikor a mostani magyar életet és jellemet egy, Árpádénál sokkal távolabbi világba, a húnokéba, vitte vissza. Hogy milyen gazdagon, minő művészi tapintattal és igazsággal, azt Gyulai fejtette ki. A jellem változatosságának, sokoldalúságának szempontjából példányul áll előttünk a *Zrínyiász* hőse. A mint ez eposz alapgondolatában egybeolvad a nemzeti és a keresztyén eszme: úgy képezik ki az általános emberi s a nemzeti vonások Zrínyi alakjának teljességét. Nemcsak általában hősnek és hívően végzetesnek mutatkozik, hanem magyar hősnek és keresztyénnek. Küzdelmes századának föllázdozó lelkesedése tölti el keblét s vezeti tetteit, míg vallásos érzésében az igazi keresztyén megadásnak és fölmagasztosulásnak végtelen gyöngédsége hat meg. Vitézsége elszánt és előrelátó, okos és félelmes. Viszonya családjához, elesett és halálra kész barátaihoz, katonáihoz, ádáz és furfangos ellenségeihez, nemzetéhez és uralkodójához; szerepe a csatában, a tanácsban, a lakománál, a feszület előtt, a temetésen és otthonában: az érzéseknek, indulatoknak, tehetségeknek mily gazdag változatosságát, mily finom árnyékait mily erős egységbe foglaltságát mutatja!

Bár ezek szerint a jellem teljessége és sokoldalúsága, föltételeül tűnik föl igazságának és elevenségének: az eddig mondottakból is kitetszik, hogy némileg más alakban mutatkozik az epikus hősnel és másban a tragikusnál. E különbség csírája kétségtől megvan valójok természetében; de föltünőbb kifejlődésre főképp ama formák által jut, melyek művészeti kifejezésökre legszokottabbak és legalkalmasabbak, s mint eposzi és drámai jellemet állítják szembe őket. Amott a teljességre esik a súly, mely föltételezi a határozottságot, itt meg a határozottságra, melynek aztán a teljesség lesz föltétele. A tragikai küzdelem már megindulásában, majd folyásában és befejezésében, a jellemnek szükségképp bizonyos korlátoltságát, kiváló határozottságát érezteti. E határozottság főként az egységes páthosz által jut kifejezésre, mely, mint legkiválóbb jellemvonás, az egyént elhatározásra indítja, cselekvésre bírja s összeütközésekbe keveri. Uralkodik összes lelki tehetségei, külső és belső élete fölött, s amazoknak színét, erejét és nyilatkozása módját meghatározza. Ebből következik a lehetőség, hogy a drámaíró, szemben az epikussal, részletrajz nélkül is

elérheti a jellem teljességének benyomását. Az uralkodó páthosznak erős, határozó kiemelése könnyű szerrel fölébreszti, támogatja és útba igazítja a hallgató utánpéztő tehetségét, s a hézagok mintegy magoktól kitelnek. «A dramatikus, mondja Toldy, Vörösmarty eposzairól írt egyik levelében, kombináló, abstraháló tehetségünkre appellál azalatt, míg az epikus, épen mint a képíró, csak fölfogó tehetségünkhöz szól». Kemény is fejtegeti e gondolatot, a regényről és drámáról írt tanulmányában, s szerinte a lángeszű drámaíró sem lehet ment bizonyos töredékességtől; de az olvasó képzelődése s a színész ügyessége, melylyel a költői teremtés újjáalkotásának szerepét átveszi, könnyen kipótolja azt. Tegyük hozzá, hogy a páthosznak, mint minden irányban jellemző vonásnak, állandó kiemeltsége következtében pótolhatja. A jellem teljességének ez az összpontosítása, a páthosznak föltétlen és teljes uralma, kiválóan fontos a drámában, mert ez biztosítja a cselekvény szigorú megalkotását, egységes tömörségét.

A mondottakat megvilágítja egy futó tekintet Odysseus alakjára az antik eposzban és drámában. Jellemének alapvonását, a furfangot, kijelölte a monda. De mily másképp használta föl e vonást az epikus meg a drámaíró! Homér hőse kipróbált és érett ember, határozott és kitartó, ki czélját sohasem téveszti szem elől. Bátor szívóssága helyt áll a legnehezebb megpróbáltatások között is. Most vitézségével győz, majd meg leleményességével, mely mindig megtalálja eszközeit, s nem épen válogatós bennök. Ez alapvonások azonban még épen nem teszik ki az egész homéri Odysseust. A különböző sajátságoknak, tulajdonoknak, módoknak rendkívüli gazdagsága alkotja teljességét és különösségét, melyet minden oldaláról a viszonyoknak gazdag változatossága mutat be. Ezek között nemcsak bátornak és leleményesnek látjuk őt, ki tanácsban ép oly sűrűn és hatásosan öntja a szót, mint harcban a csapásokat. Föltárul előtünk kedélyvilága is. Nem csupán erejében és okosságában szemlélhetjük, hanem érzéseiben, emlékeiben, gyöngeségeiben, vágyaiban és reményeiben is. Midőn Alcinous király udvarában, Demidokos lantján megelevenül a trójai harc, minden gyászával és dicsőségével, elérzékenyedek és könnyekben tör ki. Gyöngéd kíméletét, nemes megatottságát a szüzi bájjal szemben, találkozására tünteti föl Nausikaával, a tengerparton mosó s vőlegényét váró királyleánnyal. Lényének

érzéki fele is kifejezésre jut, midőn Ogygiában és Eéában, Calipso s Circe rózsalánczai közt gyönyörteljes tétlenségbe merülve találjuk. De semmi sem irthatja ki belőle haza-sovárgását, Ithaca képét. Mennyi kötelék kapcsolja oda lelkét: az uralkodó, a férj, az apa kötelessége, vágya, reményei; s mily jellemzők alakjára nézve mind e viszonyok. A várva várt jó király áll előttünk Kümeosnak, a hű disznópásztornak kunyhájában; majd a gondos, otthonát szerető házigazda, kire régi kutyája, Argos, annyi esztendő után is ráismer s ki megindultan, könnybe borúlt szemekkel tekint a hű állatra. Már látja Penelopét, életének szeretett, vágyott társát, bár még nem fedezheti föl magát előtte. Egész lelkében elérzékenyülve, meghatottságtól elfogódva hallgatja feleségének csodaszép imádságát. Végül a bujdosó, a csúfolt koldus egyszerre hössé magasodik s önerejével vivja vissza boldogságát. A mit senki sem bírt el, fölkapja Eurytos nyílát s véres boszút áll a kérőkön. Látni való, hogy még így is, csak nagyjában vázolva, inkább rámutatva mint elemezve: mily változatosnak, sokoldalúnak és teljesnek mutatkozik a homéri, az epikus Odysseus jelleme. Az ithakai királynak azonban jelentékeny szerepe jutott a hellen mondának nemcsak epikai, hanem drámai földolgoásaiban is. Megjelenik Sophocles *Philoctetes*-ében, az ifjú Neoptolomossal együtt, Lemnos szigetének kopár partjain, hogy az ott sínlő Philoctetestől elcsalja vagy bármely úton hatalmába kerítse Herakles nyilait, melyeknek birtókhöz kötötte egy jóslat Trója elfoglalását. Odysseusban, kinek csalárd kiméletlensége taszította egykor e rémes magányba a nyomorékká lett hőst, újra csak a célnak mindent föláldozó cselszövőt látjuk, ki egész lelkével föladata betöltésére igyekszik. E törekvése nem engedi kifejezésre jutni a szerencsétlen, elhagyatott és beteg áldozattal szemközt sem szánalmát, sem megbánását, sem emlékezését, kedélyéletének semmiféle mozzanatát. Ezt az ifjú Neoptolemos képviseli, a fiatal szív elnyomhatatlan nemességét és hősies egyenességét, mely méltatlannak tartja magához a csalárdságot s irtózik a tehetetleneken való erőszakoskodástól. Vele ellentétesen, mestere és társa csak hideg, durva cselszövő. Ilyen Euripidesnél is, a hányszor csak föllépteti drámaiban. Ilyen, midőn a boldogtalan Hekabétól elragadja leányát, Polyxénát, hogy sírmenyasszonyúl áldozza Achilles haragvó árnyékának; vagy a

Cyklopsban, mikor a borra szomjas Silént rászedi s az egy szemű Polyphémet furfangjával megnyomorítja. *Rhésosban* is, melynek szerzőjéről sokat vitatkoznak a philologusok, egész hasonlóan lép elénk, midőn Diomedessel szövetkezve, éjtszakának idején, álarcz alatt csalfán behatol a trójai táborba s álmában üti agyon a thrák bajnokot, hogy pompás lovait kezére keríthesse. Célja érdekében semmitől sem riad vissza, eszközöket mindig talál s minden eszköz jó neki. A csel és erőszakosság képviselője mindenütt; e tulajdonság oly uralkodó vonásává lett jellemének, hogy mellette a többi mind eltűnik. A gazdagon árnyékolt s a legkülönneműbb fényhatások alatt bemutatott Odysseusból a drámában csak a csel-szövő maradt meg. Nevének állandó homéri jelzője, a polümétisz, a fortélyos, lett egész alakká. Bár itt is ott is ez a fő tulajdonsága, Sophokles és Euripides Odysseusában alig fedezné föl első tekintetre régi ismerősét az, a ki vele csak a csábító nimfa karjai között, a phæakok szigetén vagy a szegény pásztor kunyhájában találkozott.

Íme egy új és nevezetes különbség az epikai és drámai jellem között. E különbséget azonban a keresztyén művészet nem érezteti olyan élesnek, olyan mereven elkülönözöttnek, mint az antik, mely drámájában a jellemet mindig egyetlen eszmének teszi kizáró s némileg általánosított képviselőjévé. E kérdést behatóan és terjedelmesen vizsgálta Henszlmann Imre egy régibb munkájában, mely a hellen tragédiáról szól, tekintettel a keresztyén drámára. E tanulmánya a mily gazdag finom megfigyelésekben, eredeti nézetekben, tágkörű fejtegetésekben és tanulságos adatokban, fölfogására nézve ép oly egyoldalú. Egy Boëhmtől eredő művészettörténeti tételtől indul ki, abból ugyanis, hogy a görögök egészen Nagy Sándor koráig nem alkottak arczképet. Élő minták után is csak Lisistratus dolgozott elsőben. Viscontival szemben tagadja Henszlmann a régi fölíratos képszoobrok hitelességét; a mythiskus és történeti nevek szerint csak rájuk vannak fogva a képzelődésből, néhány följegyzett adat figyelembevételével, készített képekre. A győztes athleták eikónjai is csak oly szobrok voltak, melyek, méretek segítségével, némi közeledést mutathattak az eredetiekhez. A minek megalkotására a hellen művészek törekedtek, az inkább bizonyos állandó szabályokhoz kötött típus volt, mint a valóságnak hű és mű-

vészi fölfogásán alapuló eszmény. E fejtegetésekből von aztán következtetést a drámára. A rajzoló művészetek, melyekben az egyéni idomok, vonások, formák és módok természet szerint leginkább szembeötlők, kifejezi az egész műszellem fölfogását s a műeljárás irányát. Már Winckelmann hangoztatta, hogy semmi sem magyarázza oly jól a hellen költőket, mint a hellen plasztikának ránk maradt művei. A magyar æsthetikus következtetései, hogy a görög költészet is épen úgy fogta föl a jellemet, mint a művészet: az egyéniség alkotásába, kidomborításába nem bocsátkozott, s az embereket csak általánosságban mintegy fogalmakká képezte. Fő dologgá a tulajdonság fogalma vált, mely a mondai és történeti nevekhez kötve volt; nem pedig a mód, melylyel ez a tulajdonság a személyiségekben módosulva megjelenik. Míg a keresztyén művészet kezdettől fogva a dolgoknak egyediségébe bocsátkozik, drámában úgy, mint a képzelet alkotásainak egyéb formáiban: addig a görög szellem egészen ellenkezőleg jár el. Azokat a különbségeket, melyeket nem, kor, faj, származás, foglalkozások idéznek elő az emberben, nem igen fejezi ki, valamint a szelidebb érzéseket sem. Maga Aristoteles is az ethoszszal csak homályosan jelzi azt, a mit mi a scholaszták későbbi görög szavával characternek, vésetnek, nevezünk. Egyéb kifejezései még határozatlanabbak. Inkább csak az erkölcsökre s a gondolkodásmódra fekteti a súlyt, mint a teljes jellemre; bölcséleti fölfogást, általánosítást, simítgatást s abszolút következetességet ajánl. Ily példákkal, erősségekkel, magyarázatokkal támogatja Henszlmann dramaturgiai tételét.

A mi Aristotelest illeti, a mai æsthetikai és philologiai magyarázat általában eltérő álláspontot foglal el a Henszlmannétól. Nemcsak Hunfalvynál, hanem Ueberwegnél, Zimmermannnál, Schaslernél is, a *Poetika* hatodik fejezetében, az ethoszt characterre találjuk fordítva, mindegyikök a jellem mai fogalmának csiráját keresi benne. Csak magának a stagiritának útmutatását követik, ki ethoszt a cselekvő ilyen vagy amolyan megalkottatásának, meghatároztatásának mondja. Az ethoszban és dianoiában csak a jellem és gondolkodás összehatását kereshetjük, melyből a cselekvés születik. A simítás ajánlása csak az eszményítés szüksége, a philosophiai fölfogás pedig a belső igazság következetes fejlődésére utal, szemben a külsőnek esetlegességeivel. De helyreigazítást igényel Henszlmannak

magára a görög költészetre, ennek a jellemrajzban való tökéletlenségére vonatkozó fölfogása is. A rajzoló művészetekből vonván következtetést az előadókra, e következtetés természetesen csak az által lesz igazolt, ha a képfaragásban általán a hellen műszellemet fogta föl, melynek alkotásai a szobrok ép úgy mint a drámák, kifejezője Phidias mint Sophocles. De alkotásai aztán az eposzok szintűgy, mint a tragédiák. Ha igaz az az állítása, hogy a hellen szobrász nem vésett arczképet, mert a görögségnek az egyéni visszaadására nem volt sem hajlama, sem képessége; úgy hiába keresnénk igazi jellemrajzot Homernél, az eposzban is. A dráma Odysseusa nem lehetne sokban különböző az eposztól. Henszlmann igyekezett e tekintetben is következetesnek maradni tételéhez, de ép e következetesség az, a mi gondolkodóba ejthet állítása iránt. Mindössze annyit enged meg, hogy Homér epikus létére szerette személyeit több oldalról kitüntetni és jellemezni, mint a későbbi tragikusok, így Odysseusnak, ravaszságán kívül még bátorságot és vitézséget is tulajdonított. De hát a ravaszsággal és bátorsággal kimerítette-e azt a gazdag és teljes jellemrajzot, melyet az *Odyssea* nyújt hősről? Achilles képén, melyet Hegel oly finoman eleméz, aztán az Agamemnonén s kívülök annyi másén nem ragad-e el bennünket egyenlő mértékben a színezés ereje, mélysége és változatossága? Festett-e valaha költő gyöngédebb érzelmeket, mint a milyenek Andromache búcsújában vagy Nausikáa epizódjában nyilatkoznak? Íme Henszlmann tételének ingatagsága, mihelyt egyetemes érvényűnek próbáljuk tekinteni, a minőnek tekintenünk kell. Tévedés nyilatkozik benne, mely az epikai és drámai jellemzés természet szerű eltérését nem veszi kellő figyelembe. Nem a görög drámai előadás külső föltételeit sem, a színpad és színi ábrázolás saját szerű viszonyait, melyek a költőt és színészt a jellemeknek minél általánosabb fölfogására és kifejezésére vezették. A színházak óriási nagysága nemcsak az alak mester-séges megnagyobbítását tette szükségessé, hanem már Thes-pis korában az álarcz végzetes reformját is, mely a tekintetnek csak egyetlen mozzanatát állandósította, a jellemet egyetlen általános kifejezésben adhatta vissza. A kép csak a lelkesedésnek és gyűlöletnek, az elszántságnak és félelemnek merev külső formájával állt a néző előtt; a költőnek és szí-

nésznek jórészt le kellett mondania a részletezés finomságáról, a fejlesztés változatosságáról, az árnyéklás módosulásairól, mert mindez bántó s majdnem neveltséges öszhangtalanságba került volna a merev és egyszínű külsővel. Másfelől pedig a hangeső a jellem különböző oldalai hangbeli kifejezésének, színezésének, átsiklásának állott útjában. Íme mennyi ok magyarázza az általánosítást. De magyarázza a mondán nyugvó cselekvény egyszerűbb volta is, mely rendesen a catastrophába szorult s a jellemet csak páthoszának magaslatán mutathatta, mikor az már a szenvedély logikája szerint is általánosult, az egyes tulajdonságoknak, sajátságoknak, mellékesebb jellemvonásoknak elnyomásával. A keresztyén tragédia köre, menete, szerkezete egészen más: nemcsak magát a catastrophát, a végkifejlést, hanem az egész fejlődés folyamatát érzékíti meg. A tragikai tárgyak újabbkori földolgozásai közt nem is drámákban, hanem inkább némely balladában találjuk meg azt a catastrophába szorított görögös compositiót, mint a *Szondi két apródjában* s a *Tetemre hívásban*. Ez az Immermann által (Ajásról) analitikusnak nevezett forma.

A hellen tragédia hősein a páthosz oly kiválósággal, oly határozottan uralkodik, hogy maga látszik betölteni az egész lelket, más érzelmek befolyásának nem enged, általok módosulást nem ismer s így kétségtelenül bizonyos általánosságban mutatkozik. De azért épen nem nélkülözi a határozottságot, nem mosódik abstractióvá. Hegel a szobrászat alkotásainak plasztikai zártságához hasonlítja a sophokleszi alakokat. «Mert a képfaragás is ki tudja fejezni a jellem sokoldalúságát, mondja. Bár nyugalmasában és némaságában, ellentétesen a kitörő szenvedélylyel, mely minden erejét egy pontra veti, az erőteljes neutralitást állítja elénk, mely összes tehetőségét nyugodtan zárja magába: azonban ez a zavartalan egység mégsem marad meg az elvont határozottságnál, hanem szépségében mintegy mindennek szülőhelyét sejteti, a közvetlen lehetőséget, hogy a legkülönneműbb viszonyok közé lépjen át. A szobrászat igazi alkotásaiban valamely nyugodt mélységet látunk, melyben megvan a képesség, hogy minden hatalmat kifejtсен magából». Így Hegel. Azonban a plasztika remekművei, még az ő magyarázata szerint is, csak rejtik magokban a sokoldalúságot, a belső hatalmak egyetemességét, csak

nyilatkozásának lehetőségét éreztetik, nem magát. A művészet természeténél, föladatánál és eszközeinél fogva, melynek körébe tartoznak, mindig valamely általános eszmét érzékítenek meg s fejeznek ki zavartalan tisztasággal: az istenek a biztosságot és bölcseséget, az istennők a jóságot és szépséget, az athleták a hősi erőt. Ennyiben rokonabbak a hellen drámai költészet alakjaival, mint rejlő tulajdonságaikra nézve. Annyit mindenesetre mondhatunk, hogy a jellem teljessége, gazdagsága, sokoldalúsága sokkal jobban ki van fejlődve a keresztyén, mint az antik drámában. E tekintetben a hellen tragikai hősök elmaradnak az újabbak mögött, a mint meg általában a drámaiak nem mutatkozhatnak a jellem minden irányú kifejlesztésének oly részletező változatosságában és kiszínezett teljességében, mint az epikaiak. Vessük össze Orestest Hamlettel, Klytæmnestrát Lady Macbethtel, Ajást Brutussal, Prometheust Fausttal s érezni fogjuk a különbséget. A shakspearei alakok egytől egyig mily kevésbé lennének azok, a mik, ha egyetlen vonással képesek lennének bemutatni őket! Hányféle hős, hányféle zsarnok, hányféle cselszövő, hányféle szerelmes jelenik itt meg előttünk; a közös tulajdonságok mellett mennyi eltérő s azoknak magoknak mily különböző fölfogása! A tipikus és individuális, fajképi és egyéni jellemzés részletesebb fejtegetése a dramaturgia körébe tartozik. Miben áll voltaképen egy szenvedély egyéni föltüntetése, kifejezése? Nem egyéb ez, mint számos más, kevésbé fontos, kevésbé uralkodó jellemvonás közé helyezése, velök összeszövése s általok való áthatottságában, módosulásában bemutatása. A teljesség és határozottság más szóval az egyéni. Ennek a görögöknél nem kiképződését, csak csiráját találjuk, melyet Vischer nem színezésnek, csak színhangulatnak nevez. «Ámde azért az alakok, mondja, épen nem élettelenek, sőt sokkal elevenebbek, mint az újabbkori rokon stýlnék általánosságban tartott jellemei, mert amazok oly korszak, oly népnek nézetéből fakadtak, melynek körében ez az objectiv egyszerűség igazság volt, kinyomata egy nevezetes, nagy páthosznak s egyszersmind az élet melegének.»

A jellemnek e teljességét rendszeren megtaláljuk a keresztyén tragédia remekműveiben, kivéve azokat, melyekre Vischer célloz, a melyek egyenest antik minták után másoltattak. Megtaláljuk, a mint hőseiket hosszabb fejlődésen,

átalakulásokon, küzdelmeken vezetik keresztül előttünk. Úgy azonban, hogy a jellem minden oldalán mindig uralkodik a páthosz, a főszenvedély. Áthatja a hős lelkének valamennyi nyilatkozatát, kihangzik szavaiból, kifejezésre jut tetteiben. Ez a minden fölött uralkodó, minden másnak alapját megvető, magával együtt minden mást célja felé ragadó tényező.

A jellemnek így értelmezett teljességét két szempont is mintegy a tragikai hatás föltételeül mutatja. Hatalmas segítőjévé, tényezőjévé lesz a megrendülésnek, mikor a végzetes belső fejlődést érezteti velünk. Az egyetemes ellen vívott küzdelem folyamán, a fő szenvedély mind jobban és jobban előtérbe nyomul, mind inkább és inkább kizárólagossá lesz a lélekben. A jellem egyéb alkatrészei, melyekkel megismerkedtünk, a catastropha felé már csak a fő páthoszba olvadásukban, általa elnyomatásukban, pusztulásukban mutatkoznak. A több helyen kigyúlt épület képe, melynek lángjai midőn egyesülnek, csak beleolvadni látszanak abba, a mely közülök legmagasabbra csap. Teleki Petron Maximjának kitámadása, szerelméből és becsületérzéséből ered; fölébredt boszúvágya aztán még e két szülő érzését is teljesen magába olvasztja, midőn Juliát, s benne szerelmét és becsületét, fölládozza Valentinianának, hogy boszúját annál bizonyosabban kitölthesse rajta. De átmítása, hogy lelkének megrontott őszhangja még helyreállhat, már lélektanilag hamis s fő gyöngéje a *Ke-gyencz*nek. De a jellem teljessége nemcsak a tragikai megrendülésnek, hanem a száanalomnak is eszköze. A hős, ki a mi mindennapi életünk színvonalán kiválósága által fölülemelkedik, mintegy hozzánk tartozását s velünk való rokonságát érezteti lelkének egyéb indulatai által s legközelebb férkezik szívünk-höz. Coriolánban csodáljuk a hőst, szánjuk a fiút; Macbethben féljük a vérszomjas zsarnokot s részvéttel vagyunk a bal-sejtelmeitől gyötrött ember iránt; Rikhard fonséges gonoszsága fölláztat, de megdobbantja sajnálatunkat, midőn oly vágyakról halljuk szólani, melyek betelését nekünk megadta, s tőle megtagadta a sors. Hogy Brutust annyira szeretjük, abban nem Portia férjének s Cassius barátjának van-e fő része? Íme a jellem teljessége nélkül teljesnek mondhatnók-e a tragikai hatást, midőn úgy a felelemnek, mint a száanalomnak benne ismertük föl egyik leghatásosabb segítő eszközét.